

סגולה

מגזין ישראלי להיסטוריה

גיליון 129
אדר תשפ"א 12.333
מרץ 2021
39 ש"ח

הסייפות היהודיות שהבינו את היטלר

קיצור תולדות שחרור האישה

מי הזמין את
אליהו הנביא
לסדר?

החלוצה שלא
רצתה להישאר
במטבח

מאה שנה
בשכונה
נווה שאנן

מי התפלל
בדורה
אירופוס?

03

9771565033000

מבצע!

חבר מביא חבר

נהנים לקרוא את סגולה? שתפו את החברים!

המליצו לחבריכם על מנוי לסגולה ותזכו בהנחה – חודשיים חינם!

החבר יקבל מנוי במחיר משתלם במיוחד – 360 ₪ לשנה במקום 432 ₪

* המבצע למנויים חדשים בלבד
* כל מי שיעשה מנוי בעקבות המלצתכם יזכה אתכם בהנחה נוספת
* מנוי חדש שיומלץ על ידי שני אנשים – הראשון להמליץ יזכה בהנחה

שלחו אלינו את פרטי החבר בדואר אלקטרוני או במסרון
ואנחנו ניצור אתו קשר | 058-5416146 | tovita@segulamag.com

16 בית כנסת בין אימפריות

בין החולות בעיר העתיקה דורה אירופוס התגלה בית כנסת
ובו ציורי קיר מרהיבים המגלים מודעות רבה לעניינים
צבאיים. מי היו היהודים שהתכנסו בו והאם אפשר לראות
אותם כחלק מהיהדות הרבנית? // **חגי אולשניצקי**

24 רבנית ומגוונת מאז ועד היום

האם הימצאותם של ציורים אליילים בדורה אירופוס
סותרת את שיוכה של הקהילה ליהדות הרבנית? לא בטוח.
גם קהילות שבראשן רבנים לא תמיד נשמעות להם, אז
והיום. דעה אחרת על דורה אירופוס // **חגי משגב**

28 עד שיבוא אליהו

מתי החל המנהג לארח את אליהו הנביא בליל הסדר?
מתברר שלא ברגע אחד. אוסף של מנהגים שונים התלכדו
בשלהי ימי הביניים באשכנז סביב הנביא הקנאי שהפך לדוד
חביב המבשר את בוא המשיח // **חנה שחם-רודני**

36 נווה או חצר אחורית?

המאורעות הרצחניים שפקדו את יהודי יפו לפני מאה
שנה האיצו את התפתחותה של תל אביב. תולדותיה של
נווה שאנן שהוקמה כשכונת פועלים צנועה על ידי אנשים
פרטיים, אך עם השנים הפכה לביתם של אנשים משולי
החברה והוזנחה // **אילן שחורי**

50 חורשת נגד הזרם

כמו צעירים אחרים בתחילת המאה העשרים עלתה שרה מלכין
לארץ ישראל במטרה להיות פועלת יהודייה מסוג חדש. עד
מהרה התברר לה שגם בקרב הפועלים הצעירים דרכן של נשים
לתפקידים מרכזיים אינה סלולה // **ימימה חובב**

68 משחקים בהיסטוריה

המשחקים האולימפיים שהתקיימו בגרמניה הנאצית
עימתו בין ערכי המשטר של היטלר לבין הרוח הבינלאומית
והשוויונית של הספורט. דווקא בגרמניה הנאצית
תפסו שלוש ספורטאיות יהודיות את שלושת המקומות
הראשונים בתחרות הסיף // **חיים קאופמן**

מדורים

3 דבר העורך

6 ההיסטוריה חוזרת **מפלגות ערביות**

8 חדשות

12 בימים ההם **אירועים נבחרים בחודש אדר**

14 קיצור תולדות **שחרור האישה**

62 ביקורת ספרים **גברים נעלמים**

67 אמנות ההיסטוריה **פרידל דיקר**

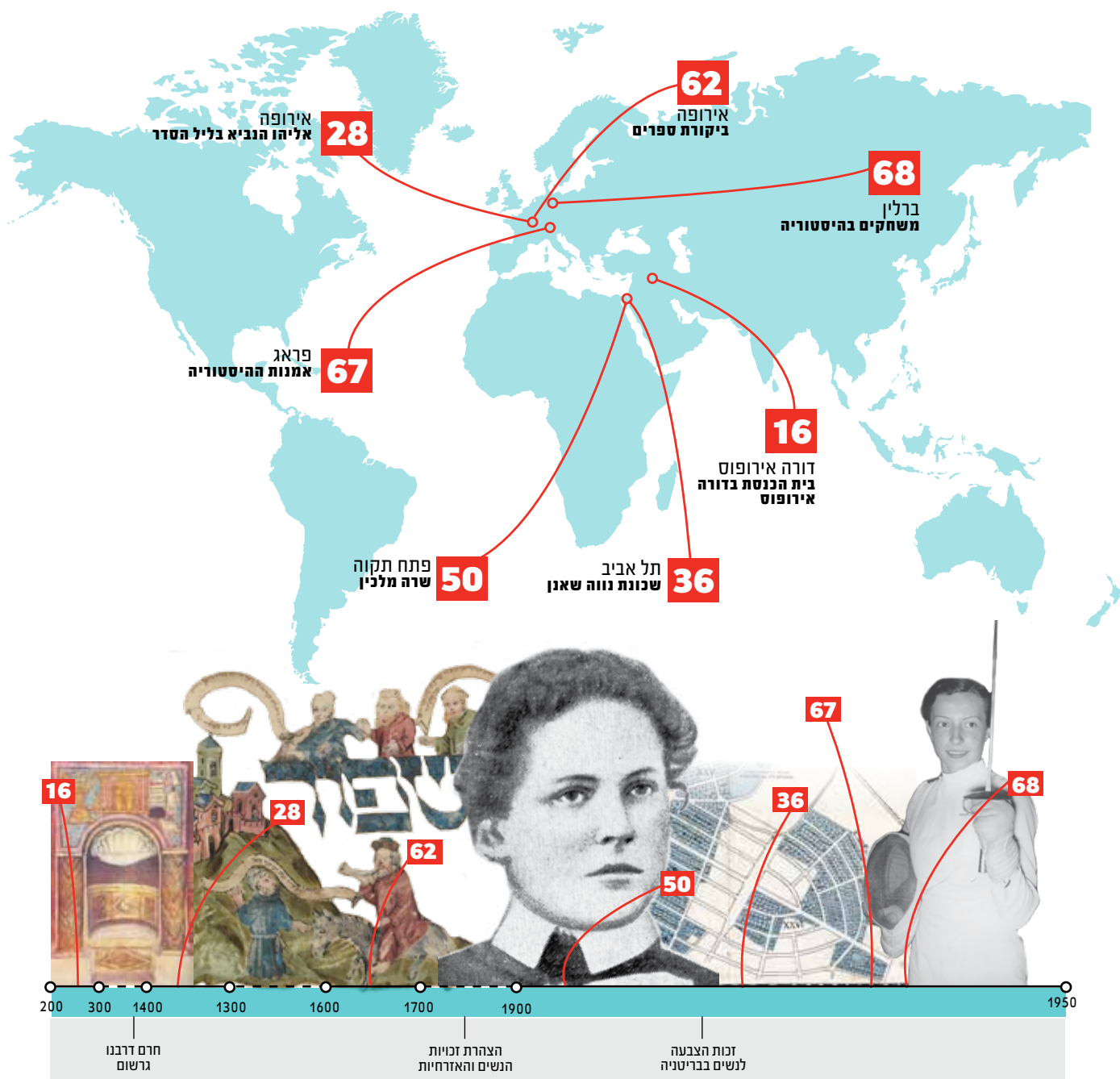
72 ראו אור

74 תשבצים וחידות

במבט חטוף:

למי יש תחנת אוטובוס
בחלון הבית?

תשובה בעמוד 49

**לרכישת
מנוי מתנה
במחיר היכרות**

להרשמה ולפרטים:
058-5416146
tovita@segulamag

סגולה – מגזין ישראלי להיסטוריה
www.segulamag.com

שירות לקוחות

service@segulamag.com

058-5416146

חייגו ונחזור אליכם תוך 48 שעות
מענה אנושי בימים א'ד' בין השעות 14:00-09:00
ניתן לשלוח הודעת טקסט

המערכת

segula@segulamag.com

ת"ד 53034

ירושלים, 9153001

טלפון 02-5004351

עקבו אחרינו!

עד שזיבוא אליהו

כשליל הסדר התעצב לראשונה לפני כמעט
אלפיים שנה אליהו הנביא לא היה חלק ממנו.
איך הפך הנביא הקנאי לאורח שמצפים לו
בליל הסדר? מנהגי הסדר במסורת אשכנז
חושפים את התשובה // **חנה שחם-רוזבי**

ה

מבנה הבסיסי של ליל הסדר מתואר כבר במשנה, בפרק העשירי של מסכת פסחים, ואליהו הנביא אינו מוזכר שם. בחינה של המקורות מגלה שהוא מופיע כאורח הכבוד בליל הסדר רק החל מהמאה ה-15 באשכנז. הגעתו של אליהו הנביא בליל הסדר מורכבת משלושה מנהגים שונים שכל אחד מהם התפתח בנפרד: מזיגת כוס יין נוספת על ארבע הכוסות ששותים במהלך הסדר; פתיחת דלת הבית; וקריאת מקבץ פסוקים המתחיל במלים "שפוך חמתך". בשלהי ימי הביניים התאגדו שלושת המנהגים יחד סביב דמותו של אליהו הנביא והדגישו את התקווה לגאולה. הדבר נעשה לאחר ברכת המזון שבסיום הסעודה ולפני המשך ההלל וסיום הסדר. לפני הסעודה מתרכזת ההגדה ביציאת מצרים, בעבר, ואילו החלק שלאחר הסעודה עוסק בציפייה לישועה שתתרחש בעתיד. אליהו הנביא נקשר לגאולה העתידית בתפקיד המבשר בעקבות הפסוקים בסוף ספר מלאכי, אחרון הנביאים בתקופת שיבת ציון, בראשית ימי הבית השני:

הִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ לָכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לִפְנֵי בּוֹא יוֹם ה' הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא. וְהָשִׁיב לָב אֲבוֹת עַל בְּנֵים וְלָב בְּנֵים עַל אֲבוֹתָם פֶּן אָבוֹא וְהִפֵּיתִי אֶת הָאָרֶץ חֲרָם (מלאכי ג', כ"ג-כ"ד).

מאז סוף ימי הביניים נוהגים האשכנזים לקרוא פרק זה כהפטרה בשבת שלפני פסח, אם כי – בניגוד למה שמקובל לחשוב – הכינוי 'שבת הגדול' לשבת זו קדום יותר, ואינו מתייחס לביטוי 'יום ה' הגדול והנורא' שבהפטרה.

ליל שימורים

פתיחת דלת הבית בליל הסדר נהגה כנראה כבר בתקופת הגאונים. ההסבר הנפוץ ביותר במקורות ימי הביניים למנהג זה הוא הכינוי 'ליל שימורים' שניתן לליל הפסח:

לִיל שְׁמֹרִים הוּא לַה' לְהוֹצִיאָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, הוּא הַלֵּילָה הַזֶּה לַה' שְׁמֹרִים לְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְדֹרֹתָם (שמות י"ב, מ"ב).

התלמוד מציין את סגולתו של הלילה הזה לאורך הדורות:

רבי יהושע אומר: בניסן נגאלו, בניסן עתידין ליגאל. מנלן? [מנין לנו?] אמר קרא: "ליל שימורים". ליל המשומר ובא מששת ימי בראשית ... לילה המשומר ובא מן המזיקין (בבלי, ראש השנה יא:).

חודש ניסן הוא זמן בעל פוטנציאל מיוחד לגאולה ובפרט ליל הסדר שבו נהנים מהגנה מפני כוחות מזיקים. במדרשים ובפיוטים מוזכרות הצלות נוספות שהתרחשו בלילה הזה מאז יציאת מצרים, ובסופם מופיעה לעתים ציפייה לגאולה נוספת בקרוב. יש פיוטים המכונים 'פיוטי ליל שימורים', ושניים מתוכם שולבו בנוסח ההגדה האשכנזית – פיוטו של ינאי "וּבְכֵן יִהְיֶה בְּחֻצֵי הַלַּיְלָה", ופיוטו של רבי אלעזר הקליר "וּבְכֵן וְאַמְרָתֶם וְבַח פֶּסַח".

בספר 'אור זרוע' שנכתב במאה ה-13 מסביר רבי יצחק בן משה מווינה בשמו של רבנו נסים גאון מקירואן את הקשר בין ליל השימורים לבין המנהג לפתוח את הדלת:

כתב רב נסים גאון זצ"ל בשם אלוף אביו שלא לנעול דלתות הבתים בליל פסחים כי זאת היא האמונה בדברו של הקדוש ברוך הוא ובהבטחתו, ובשכר האמונה אנו זוכין לגאולה ... וכן אתה מוצא שלא נגאלו אבותינו ממצרים אלא בשכר האמונה, שנאמר "וַיֵּאמֶן הָעָם" (שמות ד', ל"א), וכן גלויות מתכנסות לעתיד בשכר אמונה (רבי יצחק ב"ר משה, 'אור זרוע' ב', הוצאת מכון ירושלים, עמ' רצח).

כיוון שהאמונה בשמירה מפני הסכנות נקשרת גם לגאולה העתידית, הרי שפתיחת הדלת המבטאת את הביטחון בשמירה נקשרת גם לנכונות לעשות מעשה כדי להיגאל. המעשה הסמלי של פתיחת הדלת מזכיר במשמעותו את הציווי המקראי ליוצאי מצרים לאכול את קרבן הפסח כשהם לבושים ומוכנים לדרך:

וְכַכָּה תֹאכְלוּ אֹתוֹ מִתְּנִיכֶם חֲגָרִים נִעְלִיכֶם בְּרִגְלֵיכֶם וּמִקְלָכֶם בְּיָדְכֶם (שמות י"ב, י"א).

מבעד לדלת הפתוחה

רבי אלעזר מוורמייזא התייחס בספרו 'מעשה רוקח' לדברים שהובאו בשם רבנו נסים וכתב כי

במאה ה-15 החלו לצייר את דמותו של אליהו ושל המשיח בהגדה של פסח ליד המלים 'שפוך חמתך'. החמה נשפכת מתוך כלי על חילות הגויים והמשיח רכוב על חמור. הגדת דרמשטט השנייה, צפון איטליה, המאה ה-15 ספריית אוניברסיטת דרמשטט

תחילה נותרה הדלת פתוחה כדי לסמל את תחושת הביטחון בליל השימורים. הגדת דרמשטט השנייה ספריית אוניברסיטת דרמשטט

שימורים הוא לה", לילה המשומר ובא מששת ימי בראשית. ואם יבוא אליהו ימצא הבית פתוח ויצא לקראתו מהרה. ואנו מאמינים בזה, ובשכר האמונה ניגאל בעזרת האל וישועתו במהרה בימינו אמן (רבי אברהם ברבי נתן הירחי, 'ספר המנהיג', חלק שני, מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' תכג-תכד).

לפתוח לרגע

מהמקורות שהובאו עולה שהדלת לא ננעלה במהלך כל הלילה, אולם בסוף ימי הביניים הצטמצם המנהג של פתיחת הדלת לרגעים ספורים בלבד. הרמ"א, רבי משה איסרליש, מצטט את רבי ישראל מברונא, רבה של העיר רגנסבורג מאמצע המאה ה-15:

כתב מהרי"ב דנוהגין לפתוח הדלת כשאומרים שפוך, משום דאיתא באור זרוע שלא לנעול דלתות הבתים בליל פסח דליל שמורים הוא. וזהו אמונה בהקדוש ברוך הוא ובהבטחתו, ובזכות הבטחה זו אנו נגאלין, ולזה פותחים בשפוך הדלת, כלומר על ידי זה ראוי לבוא משיח (משה בן ישראל איסרליש, 'דרכי משה' מטור אורח חיים, הלכות פסח, תף).

אפשר לשער כי השינוי באורך הזמן של פתיחת הדלת נבע מהירידה בתחושת הביטחון האישי

הדלת הפתוחה מאפשרת לנוכחים בסדר לראות אם אליהו הנביא מתקרב כדי לבשר את הגאולה ולהזדרז ולצאת לקראתו:

מצאתי במגילת סתרים ... לא היה סוגר דלתי הבית אשר אנו יושבין בו כלל ... ועד עתה כך מנהגנו שלנו ודלתות הבית פתוחות, כשיבוא אליהו נצא לקראתו במהרה בלא עיכוב. ואמרינן: בפסח עתידין ליגאל, שנאמר "ליל שְׁמֹרִים הוא לה", המשומר מששת ימי בראשית ... מזהיר שלא ינעלו הבית בשביל אמונה שדבר הקדוש ברוך הוא, ובשכר האמונה עתידין לגאול (רבי אלעזר בן יהודה, 'מעשה רוקח', עמ' יט).

מדבריו עולה כי המסובים אינם מחכים לאלהיו כדי שייכנס בעד הדלת הפתוחה, אלא כדי שיבשר להם כי עליהם לצאת דרכה. הראב"ן, רבי אברהם בן נתן הירחי, שנדד בסוף המאה ה-12 בין קהילות אשכנז, צפון צרפת ופרובנס, מתאר מנהג להימנע מנעילתן של דלתות הבית במהלך הלילה. הוא מזכיר גם את הרעיון שבליילה זה יש שמירה מיוחדת ואת הציפייה לגאולה:

ומנהג בכמה מקומות שאין נועלין החדרים שישנים בהן בלילי הפסח, כי בניסן נגאלו ובניסן אנו עתידין ליגאל, דכתיב: "ליל

// מדברי הרוקח עולה כי המסובים אינם מחכים לאלהיו כדי שייכנס בעד הדלת הפתוחה, אלא כדי שיבשר להם כי עליהם לצאת דרכה

של היהודים באירופה. חוסר הביטחון עומד בסתירה לבסיס המנהג שמטרתו הייתה להביע את הביטחון בכך שהקדוש ברוך הוא שומר על בני ישראל מפני המזיקים. ליל השימורים, שאמור היה להיות לילה שקט ובטוח, לא עלה בקנה אחד עם מציאות החיים, והשאת הדלת לא נעולה לאורך כל הלילה הפכה למסוכנת. למרות זאת לא ויתרו לחלוטין על המנהג, ולקראת סוף הסדר פתחו את הדלת לזמן מועט. דבריו של רבי ישראל מברונא מלמדים כי הזמן שנקבע לפתיחת הדלת היה בעת אמירת הפסוקים הפותחים במלים "שפוך חמתך". ניתן להציע שני הסברים מנגידים לתזמון זה: אפשרות אחת היא לומר שכיון שהפסוקים עוסקים בנקמה בגויים פתחו את הדלת כדי לוודא שאין בחוץ אוזניים חורשות רע העוללות להלשין על אמירת דברי כפירה במלכות או בכנסייה; האפשרות השנייה היא שפתיחת הדלת סימלה את האמונה כי הרעיון של ליל השימורים לא בטל לגמרי. בפועל נאלצו אמנם היהודים בגולת אירופה להגיף את דלתותיהם מפני הסכנות שהתרבו דווקא בתקופת הפסח, אך למרות זאת הם פתחו אותן לזמן קצר וסמלי, בין אם כדי להפגין ביטחון מפני הסכנות ובין אם כדי להיזהר מפניהן.

שפוך חמתך

קובץ הפסוקים הפותח במלים "שפוך חמתך" מלוקט ממקורות שונים, ותוכנו הוא בקשה

מהקדוש ברוך הוא להעניש את הגויים ואף להשמידם כליל כיוון שאינם מכירים בו וכיוון שהם רודפים את עם ישראל. פסקה זו נוספה להגדה בתחילת המאה ה-12, כנראה בעקבות הפרעות שנערכו ביהודים בעת מסע הצלב הראשון ב-1096. בתחילה הנוסח לא היה אחיד ובקהילות שונות נאמרו פסוקים שונים. רבי יעקב חזן מלונדון מביא בספרו 'עץ חיים' שנכתב ב-1287, שלוש שנים בלבד לפני גירוש יהודי אנגליה, 17 פסוקים. הנוסח הרווח כיום מורכב מארבעה פסוקים בלבד:

שִׁפְךָ חֲמַתְךָ אֶל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לֹא יִדְעוּךָ וְעַל מַמְלָכוֹת אֲשֶׁר בְּשִׁמְךָ לֹא קָרְאוּ. כִּי אֶכֶל אֶת יַעֲקֹב וְאֶת נְהוֹי הַשָּׁמַיִם. שִׁפְךָ עֲלֵיהֶם וְעַמְּךָ וְחֲרוֹן אַפֶּיךָ יִשְׁיֶגֶם. תִּרְדֹּף בְּאֵף וְתִשְׁמַדְם מִתַּחַת שָׁמַי ה'.

פסוקים אלה נוספו להגדה כדי לבטא את הטינה כלפי הנוצרים והכנסייה – שהפכה לחלק מהותי מזהותם של יהודי אשכנז לאורך ימי הביניים – ואת התקווה לגאולה שתכלול נקמה בגויים. רבי משה מאט קושר בספרו 'מטה משה' בין פתיחת הדלת לבין אמירת הפסוקים ותוכנם:

ומנהגינו לפתוח הדלת כדי לזכור שהוא ליל שימורים, ובזכות אמונה זו יבוא משיח וישפוך חמתו על הגויים. ועוד להראות אמונתנו

ההתנגשות בין הביטחון המובטח בליל השימורים לבין חוסר הביטחון שחוו יהודים שחיו בקרב הנוצרים התנקזה לרגע פתיחת הדלת. אליהו הנביא והמשיח בהגדת טגרנזה, המאה ה-15 ספריית מדינת בוואריה, מינכן

// הפסקה 'שפוך
חמתך' נוספה להגדה
בתחילת המאה ה-12,
כנראה בעקבות
הפרעות שנערכו
ביהודים בעת מסע
הצלב הראשון

אליהו מוביל את המשיח ומכריז
בלשון הפסוק "אמר לבית ציון
הנה ישעיה ב"א" (ישעיהו ס"ב,
י"א). הגדה של פסח, המכלול
של המבורג, אשכנז, 1434
ספריית אוניברסיטת המבורג

לתקוות המשיחיות הנוכחות בעוצמה בליל סדר
פסח, כפי שמופיע ב'דעת זקנים', פירוש לתורה
שנכתב על ידי בעלי התוספות שפעלו במאות
ה-12 וה-13:

ארבע כוסות כנגד ארבע גאולות: והוצאתי
והצילתי וגאלתי ולקחתי. וכוס חמישי, דהיינו
למאן דצריך למשתיה [למי שסובר שיש
לשתות], הוא כנגד והבאתי, שגם הוא גאולה
(דעת זקנים, ליוורנו תקמ"ג, לד ע"א).

הגאולות שאותן מזכירים בעלי התוספות
מתייחסות לפעלים המופיעים בתיאור הגאולה
ממצרים בספר שמות:

לִכֶּן אָמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי ה', וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם
מִתַּחַת סִבְלַת מִצְרַיִם וְהִצַּלְתִּי אֶתְכֶם מֵעַבְדֵּתָם,
וְגָאֵלְתִּי אֶתְכֶם בְּזֵרוּעַ נְטוּיָה וּבְשִׁפְטִים גְּדִלִים.
וְלִקַּחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהִיֵּיתִי לָכֶם לֵאלֹהִים,
וְיָדַעְתֶּם כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם הַמּוֹצִיא אֶתְכֶם
מִתַּחַת סִבְלֹת מִצְרַיִם. וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל
הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁאַתִּי אֶת יָדִי לָתֵת אֹתָהּ לְאַבְרָהָם
לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב, וְנָתַתִּי אֹתָהּ לָכֶם מִרְשָׁה אֲנִי
ה' (שמות ו', ו'-ח').

בביאת משיח וכאילו אנו מצפים ומקווים
ומחכים על ביאתו אף כי יתמהמה, ובזכות זה
יחיש ה' את גאולתנו וישפוך חמתו על הגויים
(מטה משה, סימן תרנה).

איורים המופיעים בהגדות של פסח החל מהמאה
ה-15 מסביב לפסקה שפוך חמתך משקפים
מסרים דומים. כך למשל בהגדת דרמשטט
השנייה מצוירות ידיים היוצאות מהשמים
ושופכות להבות על ראשי הגויים.

כוס של גאולה

המנהג למזוג כוס יין מיוחדת לכבוד אליהו
הנביא הוא מאוחר ומקורותיו עלומים. בתחילת
המאה העשרים הועלתה השערה כי שורש
המנהג הוא במחלוקת המופיעה בחלק מכתבי
היד של התלמוד (פסחים קיח). שלפיה יש
דעה שמוזגים כוס חמישית של יין בליל הסדר.
בדומה למחלוקות אחרות בהלכה, כאשר אין
יודעים איך להכריע משאירים את הדין תלוי עד
שיבוא אליהו, ועל כן מוזגים כוס חמישית אך
לא שותים ממנה. הסבר זה אינו מוזכר במקורות
הראשונים המתעדים את המנהג, וסביר יותר
להניח כי מזיגת הכוס הנוספת הייתה ביטוי נוסף

בדיחה סרת טעם

איך קרה שבדיחה של מאיירים הוגדרה כעבור שנים כמנהג רוח?

אחת ההגדות המודפסות המוקדמות ביותר שהגיעה לידינו הודפסה בפראג ב-1526, ובה לצד הפסקה על המרור נכתב במסגרת קטנה:

יש מנהג בעולם שהאיש מורה על האישה, משום שנאמר אישה רעה מר ממוות.

מאיפה הגיע מנהג משונה זה? כנראה מהאיורים.

מוכרים לנו כתיב יד של הגדות שבהם מאויר המרור בין האיש לאישה, אולי בעקבות הפסוק "ומוצא אני מר מקות את האשה" (קהלת ז', כ"ו). בשתי הגדות ספרדיות מהמאה ה-14 מוצגים בני זוג כשביניהם צמח מרור גדול והאיש מורה בידו על האישה. יותר ממאה שנה מאוחר יותר מופיעים בשתי הגדות מאשכנז איורים של בני זוג זה לצד זה כשהאיש מניח את ידו על ראש האישה. הגדת פראג הציגה את הבדיחה החזותית של זיהוי האישה עם המרור כאילו הייתה מנהג רוח.

מה שהוצג כמנהג לא היה אלא בדיחה של מאייר. הגדת וושינגטון, יואל בן שמעון, אשכנז, 1478
מאוסף ספריית הקונגרס

ארבעת הפעלים הראשונים מתייחסים ליציאת מצרים והם מכונים 'לשונות של גאולה', וארבע הכוסות ששותים בליל הסדר מסמלות אותן. לשון נוספת של גאולה היא הפועל החמישי – והבאתי – המתייחס לכניסה לארץ ישראל ומסומל באפשרות לשתיית כוס חמישית לציון הגאולה העתידית. היהודים שישבו בגלות ולא הגיעו אל הארץ נהגו למזוג את הכוס החמישית אך לא לשתות ממנה. כוס היין על שולחן הסדר שימשה עבורם סמל לגאולה העתידית.

טל גויטיין הציעה במאמרה "מזיגת כוס לאליהו הנביא" כי כוס היין הנוספת הפכה משמעותית יותר בהשפעת שינויים שערכה התנועה ההוסיטית במיסה הנוצרית. התנועה ההוסיטית שנוסדה במאה ה-15 התבססה על משנתו של התאולוג הצ'כי יאן הוס, וחבריה נהגו לשתות כולם מכוס היין בעת המיסה, בניגוד לנוהג הקתולי שבו רק הכמרים שתו מהיין. כוס היין הפכה לסמל התנועה ההוסיטית והופיעה על דגלם יחד עם המלים Veritas vincit – האמת תנצח. יהודים רבים ראו ברפורמות של ההוסיטים תקווה לשינוי ולקירוב הגאולה, וכך כוס היין על שולחן הסדר קיבלה משנה תוקף למשמעותה כתזכורת מוחשית לגאולה.

כוס של אליהו

האזכור המוקדם ביותר למזיגת כוס יין המיועדת לאליהו הנביא מצוי בדבריו של רבי אהרן הלוי ציון המכונה מהר"ז בינגא שחי באשכנז במאה ה-15:

והנה ראיתי יש בני אדם בלילי פסח שמוזגין כוס מיוחד ומעמידין על השולחן ואומרים שזה הכוס לאליהו הנביא, ולא ידעתי מאין זה הטעם. ונראה דהטעם יוצא מהכא, שאם יבוא אליהו הנביא בליל פסח כאשר אנו מקווים ומחכים לו בזה הלילה, וצריך גם הוא לכוס, דאפילו עני שבישראל לא יפחת לו מארבע כוסות (מהר"ז בינגא, 'חידושים ביאורים ופסקים לרבנו זעליקמן מבינגא', עמ' קצה).

מהר"ז בינגא אינו מציין באיזה שלב במהלך ליל הסדר נהגו למזוג את הכוס לאליהו, אך הסברו למנהג פשוט: כמו כל אחד מהמשתתפים בסדר גם אליהו צריך יהיה לשתות יין אם יגיע. דברים דומים כתב רבי יפתח יוסף יוזפא, שמש קהילת וורמס במאה ה-17:

והשוטפין הכוסות, אחד יותר ממניין המסובין, והטעם לפי שקורא: כל דכפין ייתי ויכול, לכן הוא מכין כוס אחד לאורח שיבוא. וקורין הכוס ההוא כוס של אליהו הנביא, שעל אורח זה אנו מצפין (יוזפא שמש, 'מנהגים דק"ק וורמיישא', חלק ראשון, עמ' פה-פו).

למה אליהו?

דמותו של אליהו נכנסה כאמור לליל הסדר בזכות המסורת שהוא יבשר על הגאולה העתידית. לכאורה היה מתבקש כי דמותו של המשיח היא שתבטא את הציפייה לגאולה. אם מחכים לבואו של המשיח, מדוע פותחים את הדלת דווקא לאליהו הנביא?

אפשר לראות בהגעתו של אליהו בליל הסדר העתקה של המסורת על הגעתו לטקס ברית המילה. הקשרים בין ברית המילה לפסח הם הדוקים: בתורה נאסר על אדם שאינו נימול לאכול מקרבן הפסח; ובהגדה ובברית המילה נהוג לומר את המלים "ואמר לך בדמיון חיי, ואמר לך בדמיון חיי" (יחזקאל ט"ז, ו'). החזרה על אותן מלים פעמיים פורשה כמייצגת שני דמים שונים – דם המילה ודם קרבן הפסח – ולפי התרגום הירושלמי (המכונה יונתן) לשמות י"ב שניהם אף נמרחו כשהם מעורבים יחד על המשקופים ועל מזוזות בבתיהם של היהודים במצרים. יש המפרשים כי שמירה נאמנה על שתי מצוות אלה – המילה והפסח – מבטיחה את המשך קיומו של עם ישראל ואת גאולתו בעתיד.

יהודי אשכנז בימי הביניים ראו דמיון בין מעשי הקנאות של אליהו במקרא למסירות הנפש שלהם בהקפדה על קיום המצוות. הם חשו כי עריכת ליל הסדר כהלכתו ופתיחת הדלת שסימלה את האמונה בגאולה הפכו אותם ראויים יותר להיגאל, כדבריהם של רבי יצחק בן משה מווינה ורבי אלעזר מוורמייזא.

בעוד המשיח היה דמות השייכת לעתיד הרחוק, שציפו ממנה ליצור מציאות שונה לגמרי מהמציאות המוכרת, הרי שדמותו של אליהו נעה בין עולמות עליונים ותחתונים ובישרה לא רק גאולה שלמה אלא גם ישועות זמניות שהם קיוו מדי יום להתרחשות.

בראשית העת החדשה היה ריבוי ניכר בסיפורי עם שעסקו באליהו הנביא המגיע בפסח כדי להביא ישועה זמנית, וגם נוכחותו בליל הסדר העמיקה והתפשטה לקהילות יהודיות נוספות. במאה ה-17 התפשט מנהג להמחזיז את כניסתו של אליהו – אחד המסובים התחפש לאליהו הנביא ונכנס לבית כאשר פתחו את הדלת:

ומה טוב ויפה המנהג שעושין דבר מה זכר למשיח, שנפל אחד לתוך הפתח בשעת התחלת

בהמשך נותן רבי יוזפא הסבר למנהג לשלב את דמותו של אליהו הנביא באיורי ההגדה, ואולי כוונתו לציורים נוספים שהוכנו במיוחד עבור ליל הסדר:

טרם שמתחילין שפוך פותחין הפתח ואומרים אליהו ומשיח יבוא, לפי שהמזיקים בורחין ממקום שמזכירין שם אליהו. ומטעם (זה) נוהגין בקצת מקומות לצייר משיח ואליהו בשביל התינוקות כשיראו הציור יזכירו השם אליהו ויבריחו המזיקין (שם, עמ' פז).

הברחת המזיקים בעזרת השם אליהו מזכירה את הרעיון של ליל השימורים, אך מוסיפה את האמונה כי אליהו הוא המגן מפניהם. אמונה זו באה לידי ביטוי גם בקמעות לשמירה על היולדת ועל תינוקה מפני לילית שבהם הופיע שמו של אליהו.

שלושת המרכיבים – פתיחת הדלת, קריאת שפוך חמתך וכוסו של אליהו – מופיעים יחד באיורי הגדות של פסח מגרמניה ומצפון איטליה מ-1430 לערך, ואז מופיע גם הקשר של שלושתם לאליהו הנביא. האיורים לפסוקי שפוך חמתך המצויים בכ-15 הגדות בכתב יד ובדפוסים מוקדמים מתארים את הגעת המשיח ותחילת הגאולה. ברובם נראים דלת פתוחה וכוס יין, ובחלקם מופיע גם אליהו הנביא ההולך לפני המשיח. לעתים הוא תוקע בשופר ולעתים הוא מופיע בדמות כלב כפי שראינו בגיליון הקודם.

גם אליהו הנביא הנכנס מבעד לדלת הפתוחה ראוי לכוס משלו. כוס רביעית, הגדת וושינגטון מאוסף ספריית הקונגרס

// למרות שלא הכיר את המנהג מבית אביו הלך הרב חאגיז בעקבות ההיגיון של הסיפור המדרשי הקושר את אליהו הנביא לברית המילה ומשם גם לפסח

שפוך כדי להראות בליל גאולתנו הראשונה
אמונתנו החזקה על גאולתנו האחרונה (יוסף
יוזפא האן נירלינג, 'יוסף אומץ', סימן תשפח).

יש טענה כי דמותו של אליהו הפכה מוחשית
יותר במאה ה-17 לאחר גזרות ת"ח-ת"ט
ובעקבות השפעתן של תנועות השבתאות וקבלת
האר"י. בימינו יש אף הנהגים להעמיד כיסא
עבור אליהו הנביא בזמן הסדר, בדומה לכיסא של
אליהו בברית המילה ובסוכה.

עדות מעניינת להתקבלותו של המנהג מחוץ
לקהילות אשכנזיות מצויה בתשובתו של רבי
משה חאגיז, בן המאה ה-18, שאביו עלה ממרוקו.
הרב חאגיז התגורר בירושלים, שבה נפגשו יהודים
מגלויות שונות, והוא נשאל לפשר מנהגם של
יהודי איטליה ואשכנז למזוג כוס חמישית לאליהו
הנביא, מנהג שהיה תמוה בעיני השואל:

נראה כדבר זר אצל ישראל מפני שאין לו
שורש וענף ומאן דכר שמיה [מי הזכיר את
שמו] דאליהו הכא בליל הסדר (רבי אליהו
מאוליינאב, 'ברכת אליהו', עמ' נה).

והרב חאגיז משיב:

הכנת הכוס לאליהו זכרו לטוב יש לו שורש
למטה וענף עץ עבות למעלה, דהנה ודאי
שמעת עד כה טעם הכנת הכיסא לאליהו
בשעת המילה וכינוי השם שהוא אליהו מלאך
הברית, כי הוא זה הנה שכרו אתו והפה שאסיר
לדבר על ישראל שהפרו את הברית הוא
הפה שמאשר ומעיד על ישראל ונעשה עצמו
סגור בהיות עד הוואה שישאל מקיימין את
הברית ... להגיד שבחן של ישראל ולהזכיר
לפני הקדוש ברוך הוא שהם קיימו מה שקיבלו
במצוות פסח התלויה במילה. אין כאן ספק
כי בא יבוא ברכה אליהו זכור לטוב בכל בתי
ישראל לראות קיום המצווה אחת שהיא
שתיים – פסח ומילה – שהם מקיימים, ויעלה
לנו השמימה להמליץ בעד כלל ופרט ישראל
למהר ולהחיש גאולתם ופדיון נפשם בגאולה
אחרונה... שיהיה במהרה בימינו אמן (שם).

למרות שלא הכיר את המנהג מבית אביו הלך
הרב חאגיז בתשובתו בעקבות ההיגיון של

אחדים ממנהגי הסדר התלכדו סביב
דמותו. אליהו הנביא מבשר את בוא
המשיח על חמורו. הגדת וושינגטון
מאוסף ספריית הקונגרס

הסיפור המדרשי הקושר את אליהו הנביא
לברית המילה ומשם גם לפסח, כדי שאלהיה
יראה שהיהודים ממשיכים בקיום המצוות ויחיש
את הגאולה. ם

ד"ר חנה שחם רזובי

בתר דוקטורנטית במרכז לחקר המרת דת ומפגשים בין
דתים באוניברסיטת בן-גוריון. עבודת הדוקטור שכתבה
במחלקה להיסטוריה של עם ישראל עוסקת בדמותו של
אליהו הנביא בעולמם של יהודי אשכנז בימי הביניים

